

популярний журнал / Український інститут воєнної історії. – Київ, 2002. – № 94. 4. Колянчук О. Генералітет українських визвольних змагань: біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття / Олександр Колянчук, Микола Литвин, Кім Науменко. – Львів: Ін-т українознавства, 1995. – 283 с. 5. Горак Р. Дмитро Вітовський / Горак Р. // Дзвін. – 1992. – №1. – С. 149. 6. Заклинський М. Дмитро Вітовський — спроба життєпису і характеристики / М. Заклинський. – Львів: Всесвіт, 1936. – 32 с. 7. Ключенко О. Генералітет УГА / О. Ключенко // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч. 10. – С. 18. 8. Литвин М.Р. Історія ЗУНР / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – 368 с. 9. Литвин М.Р. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали та адмірالی / Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича НАН України; Литвин М.Р., Науменко К.Є. – Львів–Харків: Видавництво Saga, 2007. – 244 с. 10. Литвин М.Р. Соборність України та її супротивники (1918–1919) / М.Р. Литвин // Україна соборна; Ін-т історії України НАН України. – К., 2005. – Вип. 2. – С. 235–246. 11. Kolańczuk A. Nekropolie i groby uczestników ukraińskich walk niepodległościowych w latach 1917–1921 / Aleksander Kolańczuk. – Przemyśl, 2003. – 328 s. 12. Тинченко Я. Стислий життєпис О.П. Грекова / Я. Тинченко // Народна Газета. – 1993. – № 39. – 10 с. 13. Тинченко Я. Останній бій генерала: Генерал-хорунжий Олександр Греків / Тинченко Я. // Тинченко Я.Ю. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. – Ч. 1. / Тинченко Я.Ю. – К., 1995. – С.259–263. 14. Тинченко Я. Останній бій генерала. Протоколи допитів О. Грекова / Я. Тинченко // Академія. – 1995. – № 2. – С.5–35. 15. Греков О. // Українська радянська енциклопедія. – Т.15. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1964. – С.215. 16. ЦДАВОУ. – Ф.1075. 17. ЦДАВОУ. – Ф.1076. 18. ЦДАВОУ. – Ф.1077. 19. ЦДАВОУ. – Ф.1078. 20. ЦДАВОУ. – Ф.2188. 21. ЦДАГОУ. – Ф.263. 22. Чижко В. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / В. Чижко – К., 1996. – 240 с. 23. Тинченко Я. Генерал Олександр Греків: військова діяльність і доля / Ярослав Тинченко.-Режим доступу: http://memorial.kiev.ua/zhurnal/pdf/02_2001/343.pdf/.

УДК 355.48 (477.099) “1918 – 1920”

Ж.В. Мина

Інститут гуманітарних та соціальних наук
Національного університету “Львівська політехніка”

ПЕРЕХІД УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ НА БІК ГЕНЕРАЛА ДЕНІКІНА У ЛИСТОПАДІ 1919 р.

© Мина Ж.В., 2011

Проаналізовано складне військово-політичне становище УГА восени 1919 року та причини і наслідки її переходу на бік Добровольчої армії генерала Денікіна.

The article gives the analyzes of military and political situation in East Galichina in the autumn 1919. The author pays attention to the Army strength of the Galichina, reveals causes in capability to unite the Ukrainian national forces in struggle with enemies.

Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. у вітчизняній історичній науці розпочався якісно новий період. Дослідники отримали змогу неупереджено, спираючись на факти, архівні матеріали, відтворювати історичне минуле. Об'єктом посиленої уваги став період 1917–1921 рр., зокрема воєнний аспект національно-визвольної боротьби. Однак сьогодні бракує фундаментальних праць, у яких би комплексно висвітлювалась тема запропонованого дослідження.

У роботі, крім праць сучасних істориків [6; 7; 11; 13; 17], використано дослідження діаспорних істориків [5; 12], мемуарну літературу [10; 14; 18], опубліковані джерела [15] та архівні матеріали [1–3].

Мета роботи – проаналізувати складне військово-політичне становище УГА восени 1919 р. та причини і наслідки її переходу на бік Добровольчої армії генерала Денікіна.

Після офіційного проголошення урядом УНР заяви від 24 вересня 1919 р. про війну проти Добровольчої армії генерала Денікіна відбулось перегрупування Українських Збройних сил. Групу Січових Стрільців розміщено в районі Полонного та Шепетівки. Основним їхнім завданням було обороняти ліве крило Українського фронту від більшовицьких військ. I корпус Січових Стрільців перетягнуто в район Козятина; II корпус – в околиці Бердичева; III корпус – в район Погребище-Липовець, тобто якнайближче до Наддніпрянської Армії [4, с. 562].

З метою запобігання конфліктам Директорія УНР запровадила державний контроль за діями армії. Наказом № 209 від 26 вересня 1919 р. статус державного інспекторату визначався як представництво уряду УНР у військах, що спрямовувало свою діяльність на зміцнення розбудови Збройних сил Директорії на демократичних засадах [2, оп. 4, спр. 1, арк. 234]. Державні інспектори призначалися Кабінетом Міністрів в усі окремі військові частини, а в корпуси і групи затверджувались Директорією. Головний Державний Інспектор, який очолював зазначену службу, звітував перед Головним Отаманом, Директорією та урядом. Маючи широкі повноваження, інспектори обмежували повновладдя армійських командирів і могли проводити ревізії усіх поточних справ у частинах і вимагати звітів від командирів, скасовувати протизаконні накази та розпорядження, а також арештовувати та тимчасово усувати з посад та опротестовувати вироки надзвичайних судів. Інспектори мали доступ до секретної військової інформації і до справ дисциплінарних покарань. Однак їм заборонялося втручатися в керування оперативними справами [5, оп. 4, спр. 1, арк. 234].

Відтак командування польських військ погодилось розпочати наступ в напрямі Коростеня. Головні ж сили Добровольчої армії генерала Денікіна зосереджувались в районі Умані, Христинівки й Монастирища. Однак після того, як 2 жовтня 1919 р. III корпус звільнив від добровольчих військ Монастирище, розміщення ворожих сил змінилось. Добровольча армія перейшла в околиці Липівця [4, с. 562].

Оперативні звіти із ШГО підтверджують успіхи Української Армії на початку жовтня 1919 р. [4, оп. 5, спр. 4 арк. 21-30]. Однак вони мали місцевий характер і не могли покращати загального безвихідного становища українських об'єднаних армій. Розуміючи жахливий стан Армії УНР в “трикутнику смерті” та запобігаючи анархії, Військове Міністерство 6 жовтня 1919 р. видало наказ про підтримку порядку у військах [1, оп. 5, спр. 1 арк. 172]. Згідно з наказом, порядок у запллі мав підтримувати комендант тилу Дієвої Армії УНР та місцеві коменданти. Загальну ж відповідальність за несення військово-міліцейської служби на фронті і в тилу несла польова варта при Штабі Дієвої Армії.

Завзяті бої, що тривали до 20 жовтня 1919 р., завершилися перемогою денікінських військ, які кількісно переважали українські війська. Наприкінці жовтня 1919 р. Українська Армія мала не більше 9 тис. багнетів і шабель. Галицька Армія лише від пошесті тифу втратила 12–15 тис. вояків і фактично стала небоєздатною. М. Миронович, керуючий справами Директорії, так охарактеризував тодішнє становище: “Українська Армія буквально знемагала. Морив її голод, холод, брак відповідного екіпункту (спорядження – ред.), плямистий тиф. Не було зброї, амуніції, бракувало резервів, зовсім не було ліків, дезинфекційних засобів і перев'язочного матеріалу. Армію обтяжали величезні обози з тяжкопораненими й хворими на тиф, яких милосердя не дозволяло залишити по селах на поталу ворогові. Дорога, якою посувалася армія, значилася рядами хрестів на могилах тих, хто не витримав надлюдських терпінь. Українське військо тримала тільки при житті гаряча любов до незалежності батьківщини та віра в те, що Отаман виведе її з цього неможливого пекла” [5, с. 37].

Становище ускладнювали ранні морози, швидко поширювався плямистий тиф. У другій половині жовтня епідемія досягла кульмінаційного моменту. Водночас значна частина бійців, що не мала взуття, знаходилась в обозі I ладу й становила так звану “босу команду”. Усе це зробило частини Української Армії небоєздатними. Крім того, добре вишколені й озброєні Антантою денікінські війська мали сильну кінноту та успішно використовували її в боях проти Української Армії. Армія УНР мала ж нечисленні

кінні частини. Часто коні були стомлені браком фуражу, якого ніде не можна було дістати. Реквізиції в селян були якнайгостріше заборонені в Українській Армії. Крім кінноти, зокрема на залізничній лінії Бірзула-Жмеринка, денікінці мали багато першорядних панцерних поїздів, проти яких важко було встояти “Хортиці” й “Вірному Синові України” – панцерним потягам Українських Збройних сил [6, с. 85–86]. Панцерний потяг “Вільна Україна”, за словами учасника тих подій Д. Гонти, “найліпший український панцерник, який був захоплений у більшовиків під час здобуття Жмеринки” [6, с. 73]. Панцерний дивізіон “Запорізька Січ”, перейменований після її розформування в серпні 1919 р. на 4-й панцерний відділ, діяв на лінії Жмеринка–Могильов–Подільський. Наприкінці жовтня 1919 р. п’ять панцерних потягів: “Хортиця”, “Великий Луг”, “Вільна Україна”, “Вірний син”, “Помста” і “Таємний” брали участь в боях за Вапнярку [7, с. 282].

Після того, як денікінці здійснили успішний удар у напрямі Брацлав–Жмеринка з метою роз’єднати українські армії Галицька армія опинилась на межі загибелі.

Між тим, поразки на фронтах ще більше посилювали протистояння урядів УНР та ЗОУНР. Генерал Г. Ціріц твердив, “...що й так ослаблена УГА одержала від Штабу Головного Отамана завдання, які зі стратегічної точки зору не повинна була одержати і яке з оперативних міркувань не можна було ставити: стратегічно не було потреби в наступі, а тактично – не можна було пересунути таку армію вперед” [8, с. 315].

29 жовтня 1919 р. відбулась нарада у Вінниці з представників обох українських урядів, на якій обговорювалось становище на фронті. Проте жодних результатів нарада не дала і вирішення порушених на ній питань відкладено на 3 листопада 1919 р. Є. Петрушевич заявив, що “...наддніпрянська армія своєю кров’ю позначила від Збруча до Києва хресний шлях любови до Соборної України... У всьому галицький уряд творить одну волю з урядом наддніпрянським” [9, с. 536]. Проте це були тільки слова, оскільки значна частина командного складу УГА виступила за негайне порозуміння з Добровольчою армією. Так, ще 25 жовтня 1919 р. генерал М. Тарнавський вислав делегацію до денікінців на чолі з отаманом О. Лисняком. Її офіційним завданням було домовитися про обмін полоненими і заявити протест у зв’язку з розстрілом групи військовополонених галичан у Гайсині. Насправді ж місія отримала доручення обговорити умови укладення договору з Добрармією про припинення бойових дій [10, с. 138–139].

Переговори відбулися 1 листопада 1919 р. у штабному вагоні білогвардійського командира генерала Я. Слащова на залізничній станції Гайсин. Результатом переговорів став проект майбутнього договору, переданий М. Тарнавському 2 листопада. Денікінці висловили готовність до переговорів лише з Галицькою Армією та категорично відкинули можливість вести переговори з армією УНР [11, с. 319; 256, с. 198–200; 13, с. 245–247].

4 листопада 1919 р. Головний Отаман скликав чергову нараду у Жмеринці із участю членів уряду, військових міністрів, командирів груп та корпусів для з’ясування військової та політичної ситуації і накреслення подальших дій. Генерал М. Тарнавський відмовився прибути на нараду. Від нього прибули старшини Д. Паліїв, С. Шухевич, О. Липняк, А. Арле. Командувач УГА телеграмою повідомив Є. Петрушевича, що коли нарада не прийме рішення щодо переговорів з Денікіним, то НКГА змушена буде повести переговори “на власну руку” [11, с. 319; 14, с. 150–151].

Командарм В. Сальський окреслив складну ситуацію, в якій перебувала Українська Армія, і заявив, що основне завдання, яке постало перед політичним керівництвом, – врятувати військо від фізичного винищення. “Роль стратегії вже скінчена, – наголосив він. – Ми переможені ворогами, а вороги ті: тиф, холод, незабезпеченість армії, без якого ніяка армія не в силі боротися. Ворогам не треба великої напруги, щоб винищити до ноги всіх. Тепер дипломати мусять врятувати їх від фізичного винищення” [8, с. 315].

У ситуації, що склалася, Головний Отаман переконував присутніх зачекати із капітуляцією перед Денікіним: “За ним усі, проти нас цілий світ, та дні змінюються днями, а непогода – погодою. Нині ж ми не можемо капітулювати в спосіб, негідний як для народу нашого, так і його революційних здобутків, – вільності і незалежності. Море крові пролито і безліч жертв найкращих синів українського народу загинуло на полях битв з нерівними ворогами, – вони взивають до дальшої боротьби за незалежність і помсту над ворогами нашої країни і нашого народу” [15, с. 273].

С. Петлюра закликав чекати місію Антанти, яка, як він сподівався, мала би прибути 27–28 жовтня для залагодження питання [14, с. 151].

Однак генерал М. Тарнавський вислав до денікінців делегацію у складі А. Арле, О. Лисняка, О. Левицького, яка 6 листопада, за згодою Є. Петрушевича, у Зятьківцях зустрілася з генералом Я. Слащовим і підписала договір. Умови договору такі: 1. УГА зберігає автономію. 2. Уряд ЗУНР переїжджає до Одеси і зберігає повний суверенітет над армією. 3. Галицька Армія не буде використовуватись проти військ С. Петлюри. 4. УГА надається кількомісячний відпочинок та медична допомога хворим. 5. Буде надана можливість військовополоненим та інтернованим галичанам із інших країн повернутися до УГА [3, оп. 1, спр. 159, арк. 7].

Денікінці відкинули вимогу отамана О. Лисняка вважати Групу Січових Стрільців полковника Є. Коновальця частиною УГА. Щодо Наддніпрянської армії, то її делегації запропоновано укласти тимчасове перемир'я та припинення вогню на умовах повного роззброєння й розформування. УГА мала зосереджуватись в районі Погребище–Липовець [16, с. 103–104; 17, с. 263–264; 8, с. 318].

На державній нараді в Деражні 8 листопада 1919 р. за участю Головного Отамана С. Петлюри, Диктатора Є. Петрушевича, прем'єра І. Мазепи, командарма В. Сальського, командирів 1-го корпусу УГА генерала О. Микитки, члена Директорії А. Макаренка було прийнято рішення: 1. Арештувати й віддати під воєнний суд ініціаторів і учасників переговорів з Добрармією – генерала М. Тарнавського, полковника А. Шаманека, отамана А. Арле, отамана О. Лисняка й сотника О. Левицького. 2. Вести далі переговори з Добрармією генерала Денікіна від імені цілої Української Армії [3, оп. 1, спр. 149, арк. 1-2].

Варто відзначити, що в офіційних повідомленнях підкреслено, що Наказ Головного Отамана про арешт членів делегації видано спільно з Є. Петрушевичем. Так, в одному з оперативних звітів ШГО повідомлялось: “Командувач Галицької Армії генерал Тарнавський підписав угоду з добровольцями, що вся Галицька Армія переходить в розпорядження генерала Денікіна. За порушення поданих йому уповноважень Головний Отаман спільно з Президентом Західної України д-ром Петрушевичем дали наказ заарештувати М. Тарнавського і віддати його під надзвичайний суд. Таким чином, договір не визнано” [2, оп. 5, спр. 4, арк. 6]. Однак, документи судового процесу наводять на думку, що Є. Петрушевич знав про наміри Тарнавського. Так, головнокомандувач УГА заявив, що перемир'я з Добровольчою армією він вів “по думці і відомості п. Диктатора” [3, оп. 1, спр. 149, арк. 1–2]. Крім того, свідчення інших учасників судового процесу, зокрема О. Левицького, доводять факт причетності Є. Петрушевича до підписання договору.

Звинувачених було виправдано. Генерала М. Тарнавського, полковника А. Шаманека і отамана О. Лисняка понижено в посадах. М. Тарнавський знову очолив 2-й корпус, старшини і стрільці якого з повагою зустріли генерала і з осудом прийняли відозву до військ за підписом С. Петлюри та І. Мазепи, в якій генерал таврувався як зрадник [4, с. 503]. А кілька днів пізніше, 9 листопада Є. Петрушевич заявив, що потрібно шукати порятунку в союзі з Денікіним і за його згодою делегація УГА уклала з денікінцями перемир'я [11, с. 321].

Тим часом денікінські війська 10 листопада 1919 р. зайняли Жмеринку. Бої продовжувались до 12 листопада [2, оп. 5, спр. 4, арк. 3]. В оперативному звіті ШГО повідомлялось: “11 листопада 1919 р. під напором сильного ворога треба було відвести частини, які борються, в район між Дністром та залізницею Жмеринка–Вапнярка до річки Лозова” [5, оп. 5, спр. 4, арк. 4]. 14 листопада 1919 р. після впертого бою частини Наддніпрянської Армії втратили станцію Сербинівку і місто Бар [2, оп. 5, спр. 4, арк. 1]. Цього ж дня, 14 листопада Армія УНР втратила Могилів і почала відступ в напрямку на північ. У такому складному для Наддніпрянської Армії становищі, новопризначений командувач УГА генерал О. Микитка та начальник штабу Г. Ціріц відновили переговори з Добровольчою армією, які закінчились підписанням нового договору в Одесі 17 листопада 1919 р. [4, с. 564]. За цим договором, зміст якого мало чим відрізнявся від попереднього, Галицька Армія у повному складі разом з запільними установами, складами і рухомим залізничним матеріалом переходила на бік Добровольчої армії генерала Денікіна [13, с. 246].

В українській історіографії щодо підписання договору існують різноманітні оцінки. Так, О. Доценко вважав, що якби “не зрада” галичанам, то “стратегічні плани С. Петлюри – “захоплення цілого Правобережжя з Одесою включно” і навіть “переправи через Дніпро були б з усією певністю реалізовані [18, с. 7]. Найближчий співробітник М. Тарнавського ад’ютант Д. Паліїв, критикуючи працю О. Доценка у літописі “Червона калина”, писав, що на момент підписання угоди обидві армії відступали на захід та знаходились на лінії Брацлав–Вапнярка, тобто Правобережжя врятувати, фактично, було неможливо [18, с. 7]. Крім того, Д. Паліїв заперечував твердження О. Доценка про те, що Галицька Армія, “зрадивши С. Петлюру”, уступила важливий залізничний вузол і одночасно військову базу УНР – Жмеринку. Автор твердив, що в час підписання угоди з Денікіним, Жмеринка знаходилась не в руках УГА, а Наддніпрянської армії, де перебував її штаб. Згідно з наказом ШГО Армія УНР мала відступити на лінію Лeticів–Деражня–Бар. Саме тому, на думку Д. Паліїва, причиною втрати Жмеринки не міг бути перехід УГА до генерала Денікіна [18, с. 7]. Опрацювавши архівні матеріали, що зберігаються в ЦДАВО, автор роботи дійшла висновку, що твердження Д. Паліїва не безпідставні. Зокрема, оперативні звіти ШГО за 7–8 листопада 1919 р. підтверджують його слова [2, оп. 5, spr. 4, арк. 9].

Л. Шанковський вважав, що через те, що “Добрармія була напередодні своєї катастрофи, союз з нею в умовах затримання УГА своєї організації, команди, мови й військового майна, був найкращим виходом для УГА в тодішніх умовах. Маючи 5 тис. хворих на тиф тільки в одному районі Вінниці, маючи ледве по 150–200 бойовиків на бригаду й велику кількість хворих і виздоровців у бригадних обозах, не маючи одягу, білля, взуття, боєприпасів, в умовах повної непрохідності шляхів у наслідок розмоклого ґрунту УГА не тільки не могла вести жодних воєнних операцій, але навіть не могла рушитися з місця. Якби не було переходу до Добрармії, УГА не мала б іншого виходу, як тільки капітулювати або перейти в полон до ворога” [13, с. 247].

Отже, аналізуючи перехід УГА на бік армії генерала Денікіна, можна цілком погодитись з висновком Д. Паліїва, який зазначав, що “...можна осуджувати крок УГА політично, можна доказувати його стратегічну недоцільність”, але “УГА по своїй організаційній структурі” не могла перейти на партизанську форму боротьби. Відступ на захід, де перебувала польська армія теж був неможливий. Крім того, обидві армії існували як незалежні, а ідеологічні розбіжності урядів УНР і ЗОУНР впливали і на координацію дій армії [18, с. 9].

1. ЦДАВО України. – Ф. 1075 (Військове міністерство УНР) Оп. 1, spr. 15, 47; оп. 2, spr. 34, 62, 145, 150; оп. 3, spr. 7; оп. 4, spr. 1. 2. ЦДАВО України. – Ф. 1078 (Головне управління Генштабу УНР). Оп. 1, spr. 2–5, 11, 46, 58, 67, 71, 76, 80, 82, 97, 98; оп. 2, spr. 4, 5, 24, 28, 34, 91; 117, 124; оп. 3, spr. 9; оп. 4, spr. 1–4, 11; оп. 5, spr. 1, 4. 3. ЦДАВО України. – Ф. 581 (Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР). Оп. 1, spr. 149, 159. 4. Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – 4-е вид. – Львів, 1992. – 702 с. 5. Миронович М. Між молотом і ковадлом / Календар Дніпро. – 1936. – С. 37–41. 6. Гонта Д. На панцирнику “Хортиця” // Військово-історичний альманах. – К., 2005. – Ч. 1 (10). – С. 71–91. 7. Іллічів С. Г. Деякі аспекти бойового застосування панцерних потягів українськими збройними формуваннями у 1917–1920 рр. // Вісник НУ “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2006. – С. 280–284. 8. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – 414 с. 9. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – К., 1992. – 606 с. 10. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. – К., 2003. – 607 с. 11. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – 64 с. 12. Лобковець В. Похід УГА на Київ в 1919 р. // Українська Галицька Армія / Матеріали до історії. – Т. II. – Вінніпег, 1960. – С. 155–204. 13. Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія. – Львів, 1999. – 396 с. 14. Левицький О. Галицька Армія на Великій Україні: спомини з часу від липня до грудня 1919 року. – Відень, 1921. – 190 с. 15. Доценко О. Літопис української революції (1917–1922): Мат. і док. – Т. II, Кн. 5. – Львів, 1924. – 398 с. 17. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – 520 с. ; Т. 2. – 573 с. 18. Паліїв Д. Зимовий похід // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1935. – Ч. 6. – С. 8–10; Ч. 7–8. – С. 7–10.